

Mikołaj Krasnodębski¹

Państwowa Wyższa Szkoła Zawodowa w Głogowie, Instytut Humanistyczny
ORCID: 0000-0002-3622-1185

PAIDEIA JAKO UPRAWA POTENCJALNOŚCI CZŁOWIEKA ZMIERZAJĄCA DO PEŁNI JEGO CZŁOWIECZEŃSTWA. WPROWADZENIE DO KLASYCZNEJ FILOZOFII EDUKACJI

Paideia as Cultivation of the Potentiality of the Human Being Aiming at Fullness of Humanity. Introduction to the Classic Philosophy of Education

Summary: Thomistic pedagogy (classical, realistic) has received numerous studies in recent years and as such is a serious alternative to many branches of the contemporary philosophy of education. Its attractiveness results from the realism of being and cognitive realism as well as a negative attitude to various ideologies and utopias, including those in the field of education. It places education and training on strong anthropological and moral foundations, indicating that education is the cultivation of humanity's potentiality. In a classic *paideia*, a man is lifted "up", directed to perfection. This way, the "culture" of use, consumption, utilitarianism, hedonism, ignorance is distanced and as Plato once well stated "it is not worth living a thoughtless life for a man" (Plato, *Socrates Defense*, 38a).

Keywords: Thomism, realism, classical philosophy, *paideia*, culture, education

Transl. by Paweł Manelski

¹ Mikołaj Krasnodębski – prof. nadzw. dr hab. w Instytucie Humanistycznym Państwowej Wyższej Szkoły Zawodowej w Głogowie; e-mail: mikolajkrasnodebski@gmail.com.

1. Wstęp. Aktualność pedagogiki zainspirowanej filozofią Tomasza z Akwinu

W ostatnich latach powstało wiele opracowań z zakresu tomistycznej pedagogiki. Są to nie tylko opracowania poglądów Jacka Woronieckiego, Feliksa Wojciecha Bednarskiego, Stefana Kunowskiego, Karola Wojtyły², Mieczysława Alberta Krąpca, Mieczysława Gogacza³, ale także prace o charakterze zbiorczym i monograficznym⁴. Znaczny wkład w upowszechnienie klasycznej myśli pedagogicznej mają wydawnictwa książkowe, periodyki i serie wydawnicze lubelskiej szkoły filozoficznej⁵, a ostatnio roczniki: „Polska Myśl Pedagogiczna” (od 2014), „Zeszyty Naukowe Szkoły Wyższej Przymierza Rodzin – Seria Pedagogiczna” (2009–2018), „Paideia” (od 2018).

Celem niniejszego tekstu jest wskazanie na specyfikę tomistycznej (i neotomistycznej) filozofii oraz na konsekwencje wyróżniające różne odmiany filozofii Akwinaty na płaszczyźnie edukacji. Pomimo wspólnych cech na gruncie tomistycznej pedagogiki (integralna uprawa potencjalności – możliwości osoby) wyróżnia się odmienne aspekty, które w zależności od odmiany mogą mieć

² W sporze dotyczącym filozoficznej przynależności Karola Wojtyły opowiadam się za stanowiskiem o. Krąpca, którego zdaniem filozofia (szczególnie antropologia filozoficzna, etyka i filozofia społeczna) przyszłego Ojca Świętego należy do filozofii klasycznej – realistycznej i tomistycznej. Zob. <https://www.youtube.com/watch?v=4iz1y62X6Vw&list=WL&index=26&t=0s> (dostęp: 24.07.2019).

³ W książkach *Człowiek i paideia. Realistyczne podstawy filozofii wychowania*, wyd. 2 (Warszawa: Wydawnictwo Szkoły Wyższej Przymierza Rodzin 2009), 435–468 i *Antropologia edukacji – wybrane aporie w świetle filozofii klasycznej* (Głogów: Wydawnictwo Państwowej Wyższej Szkoły Zawodowej w Głogowie 2018), 132–140 zestawiam zarówno źródła, jak i najważniejsze opracowania dotyczące tomistycznej filozofii i teorii wychowania.

⁴ Zob. Sławomir Sobczak, *Celowość wychowania. Tomistyczne podstawy teleologii wychowania* (Warszawa: Navo 2000); Krzysztof Andrzej Wojcieszek, *Na początku była rozpacz. Antropologiczne podstawy profilaktyki* (Kraków: Rubikon 2005); Janina Kostkiewicz, *Kierunki i koncepcje pedagogiki katolickiej w Polsce 1918–1939* (Kraków: Oficyna Wydawnicza „Impuls” 2013); Barbara Kiereś, *O personalizizm w pedagogice. Studia i szkice z teorii wychowania* (Lublin: Fundacja Servire Veritati, Instytut Edukacji Narodowej 2009); też, *U podstaw pedagogiki personalistycznej. Filozoficzny kontekst sporu o wychowanie* (Lublin: Polskie Towarzystwo Tomasza z Akwinu 2015); też, *Człowiek i wychowanie. Od osoby do osobowości* (Lublin: Wydawnictwo KUL 2017); Imelda Chłodna-Błach, *Od paidei do kultury wysokiej. Filozoficzno-antropologiczne podstawy sporu o kulturę* (Lublin: Polskie Towarzystwo Tomasza z Akwinu 2016); Mikołaj Krasnodębski, *Człowiek i paideia. Realistyczne podstawy filozofii wychowania*, wyd. 1 (Warszawa: Szkoła Wyższa Przymierza Rodzin 2008) [wyd. 2: 2009]; tenże, *Integralna antropologia wychowania. Filozofia wychowująca tomizmu konsekwentnego* (Białystok: Wydawnictwo Niepaństwowej Wyższej Szkoły Pedagogicznej 2013); tenże, *Antropologia edukacji...*; tenże, „Polska paideia neotomistyczna w perspektywie odmian tomizmu”, w: *Úloha osobnosti a institucí v rozvoji vzdělanosti v evropském kontextu (Prezentace školství a vzdělanosti)*, red. Naděžda Pelcova, Tomáš Kasper, Sławomir Sztobryn (Praha: Univerzita Karlova v Praze. Nakladatelství Karolinum 2013), 207–220; tenże, „Огляд польської реалістичної філософії XX століття і її зв'язок з освітою”, *Філософія освіти. Philosophy of Education*, w druku.

⁵ Na przykład: „Człowiek w Kulturze” (od 1993); „Przyszłość Cywilizacji Zachodu” (od 2008).

aretologiczny (tomizm tradycyjny), metafizyczno-statyczny (tomizm egzystencjalny) lub personalistyczno-dynamiczny (tomizm konsekwentny) charakter. Wydaje się zatem, że nie można bagatelizować odmian filozofii tomistycznej, gdyż prześledzenie ich w perspektywie edukacji daje pełniejszy obraz tego, czym ona jest. Wskazuje na szereg aspektów konstytuujących wychowanie i kształcenie człowieka. Wyżej wymienione aspekty wzajemnie się przenikają w ramach tego, że należą do tego samego sposobu uprawiania filozofii oparte go na realizmie i nie są w stosunku do siebie antagonistyczne. Chodzi tu raczej o wyróżniające je aspekty, które w związku ze specyfiką odmian tomizmu i jego rozumieniem bytu wyróżniają inne „dominanty” na gruncie filozofii działania, do którego należy również *paideia*.

Należy doprecyzować, że na użytek niniejszego artykułu zmiennie używam dookreśleń: „tomistyczna”, „realistyczna” i „klasyczna”.

2. Doprecyzowanie podstawowych terminów na gruncie filozofii

Tomizm, związany z osobą i dziełem św. Tomasza z Akwinu, jest nurtem filozoficznym (i oczywiście teologicznym), który historycznie wyłonił szereg ujęć i interpretacji nauki Akwinaty. Dzieła Tomasza po jego śmierci wywoływały „kontrowersje” u jego współczesnych, którzy bezpodstawnie oskarżali go o promowanie awerroizmu łacińskiego. Dopiero 49 lat po jego śmierci zaczęto badać jego intelektualną spuściznę, często zanieczyszczając ją ówczesną filozofią. Zanieczyszczenie polegało na łączeniu myśli Tomasza z Janem Dunsem Szkotem czy Franciszkiem Suarezem. Suarez przekreślił egzystencjalny charakter filozofii Akwinaty, redukując akt istnienia (*esse*) do istoty⁶, czyli w praktyce zanegował to, co Tomasz odkrył w filozofii. Utożsamiono także egzystencjalną metafizykę Tomasza z Arystotelesem (esencjalizm) i św. Augustynem (neoplatonizm chrześcijański). Proces ten wynikał często z werbalnego, kompilacyjnego, indukcyjnego i eklektycznego podejścia do tekstów Akwinaty. Ponadto jego teksty źródłowe zastąpiono podręcznikami. Na skutek tego powstały odmiany tomizmu.

Najstarszy jest tomizm tradycyjny (Kajetan, Jan od św. Tomasza, Franciszek Suarez, Franciszek Gabryl⁷, Jacek Woroniecki), następnie lowański (Dezydery

⁶ Z najnowszych opracowań na uwagę zasługuje monografia Kazimierza Gryżeni *Analogia w scholastyce nowożytnej. Studium z metafizyki Franciszka Suareza* (Lublin: Polskie Towarzystwo Tomasza z Akwinu 2019), w której autor bada wpływy ontologii Suareza na filozofię nowożytną i współczesną.

⁷ Neoscholastyczna filozofia Gabryla, pomimo swoich ograniczeń związanych z historycznym odczytaniem filozofii św. Tomasza z Akwinu (tzw. tomizm tradycyjny), jest wciąż aktualna i inspirująca na gruncie swojej erudycji i apologetyki. Na temat poglądów i dorobku ks. Gabryla pisałem w: *Człowiek, jego poznanie i pożądanie w antropologii Franciszka Gabryla*, mps (Warszawa:

Mercier, Kazimierz Wajs, Szczepan Ślaga), transcendentalny (Joseph Maréchal, Agostino Gemelli, Emmanuel Mounier, Karl Rahner, Andrzej Półtawski, Antoni B. Stępień), egzystencjalny (Jacques Maritain, Étienne Gilson, Mieczysław A. Krąpiec) i konsekwentny (Mieczysław Gogacz)⁸. Odmiany filozofii tomistycznej nie tylko różnią się rozumieniem aktu istnienia i jego rolą w bycie, ale również odczytaniem myśli Tomasza z Akwinu z naleciałości różnych filozofii (nie tylko nowożytnych, ale również neoplatonizmu i średniowiecznej filozofii arabskiej), a nawet nauk przyrodniczych⁹.

W zależności od odmiany pedagogika tomistyczna akcentuje odmienne aspekty na gruncie *paidei*. W tomizmie tradycyjnym pierwszoplanowo akcentuje się rolę cnót, prawa naturalnego i wychowania aretologicznego (Jacek Woronicki), w egzystencjalnym – znaczenie uprawy potencjalności człowieka, edukacji jako sztuki korygującej braki natury oraz znaczenie kultury (Mieczysław A. Krąpiec, Barbara Kiereś i Henryk Kiereś). Tomizm konsekwentny (Mieczysław Gogacz) podkreśla zaś znaczenie ochrony osób i osobowych relacji istnieniowych oraz norm ogólnych i szczegółowych pedagogiki. Aspekty te wskazują na bogactwo natury człowieka, który jest poddawany uprawie (wychowaniu i kształceniu), i wzajemnie się uzupełniają. Tomistyczna *paideia* stanowi propozycję integralnego wychowania i kształcenia człowieka, obejmującą całą strukturę bytową: istnienie i istotę, a w niej duszę i ciało. Chodzi w niej właśnie o to, by człowiek w pełni i zgodnie z naturą odkrył swoje człowieczeństwo i rozwinął je, dążąc do doskonałości i świętości.

Określenie „filozofia realistyczna” wskazuje z kolei na realizm poznawczy i bytowy, stanowiący przeciwieństwo idealizmu. Realizm głosi pierwszeństwo bytowania przed świadomością i ludzkim poznaniem. Istnienie jest pierwsze, prymarne i ostatecznie ważniejsze od „doświadczenia” lub przeżywania tego istnienia. Ponadto realizm stoi na stanowisku, że myślenie ma charakter wtórny

Biblioteka UKSW 2003), 236 s.; „Franciszka Gabryla antropologia i teoria poznania”, *Forum Philosophicum* 8 (2003), 207–236 [w przeredagowanej wersji: „Franciszek Gabryl (1866–1914)”, w: *Tomizm polski 1879–1958. Słownik filozofów*, red. Bożena Listkowska, Tadeusz Klimski, Artur Andrzejuk, t. 1 (Warszawa: Wydawnictwo von Borowiecky 2013), 29–60]; „Zagadnienie pożądania w antropologii Franciszka Gabryla (1866–1914)”, *Studia Philosophiae Christianae* 39 (2003) 2, 328–349; *Dusza i ciało. Zagadnienie zjednoczenia duszy i ciała w wybranych tekstach Tomasza z Akwinu oraz w filozofii tomistycznej* (Warszawa: Navo 2004), 53–78; „Prawda i pewność w *Noetyce* Franciszka Gabryla (1866–1914)”, w: *Philosophia vitam alere. Prace dedykowane Profesorowi Romanowi Darowskiemu SJ*, red. Stanisław Ziemiański (Kraków: Wydawnictwo WAM 2005), 261–277; „Polska *paideia* neoscholastyczna i neotomistyczna”, w: *Myśl pedagogiczna neoscholastyki i neotomizmu*, seria wyd. *Filozofia i Pedagogika*, t. 9, red. naukowa serii wyd.: Andrzej Murzyn, red. naukowa t. 9: Mikołaj Krasnodębski (Warszawa: Szkoła Wyższa Przymierza Rodzin 2014), 23–25.

⁸ Por. Mikołaj Krasnodębski, „Tomizm”, w: *Encyklopedia pedagogiczna XXI wieku*, red. Tadeusz Pilch, t. 6 (Warszawa: Żak 2007), 705–712.

⁹ Por. Mieczysław Gogacz, *Elementarz metafizyki* (Warszawa: Wydawnictwo ATK 1987), 144–149.

w stosunku do tego, co jest. Nie tworzy ono poznawanej rzeczywistości¹⁰. Filozofia realistyczna jest zatem związana z metafizyką Arystotelesa i Tomasza. Z perspektywy edukacji podział na realizm i idealizm – chociaż przez niektórych uczonych uważany za anachroniczny – wydaje się być wciąż jednym z podstawowych i uznanych sposobów opisywania świata i człowieka¹¹.

Z kolei filozofia klasyczna według Stefana Swieżawskiego to filozofia badająca substancje bytu i jako taka historycznie obejmuje całą filozofię od Talesa do Petrarki¹². Jej wyróżnikiem jest myślenie metafizyczne, którego ukoronowaniem są filozofie Stagiryty i Akwinaty¹³. Stanowisko Swieżawskiego spotyka się z krytyką z powodu trudności ze zdefiniowaniem przymiotnika: „klasyczny”¹⁴.

Władysław Tatarkiewicz¹⁵ stoi na stanowisku, że okresy klasyczne trwają niedługo, ponieważ kultura, sztuka, poezja, osiągając swój szczyt, nie mogą utrzymać się na nim zbyt długo i zaczynają upadać, zniżając swoje loty. Sam termin „klasyczny” oznacza kulturę, sztukę, poezję nacechowaną umiarem, opanowaniem, harmonią, wyrównaniem napięć, równowagą elementów. Jako taka jest ona wzorem i miarą dla wszystkich późniejszych okresów zmierzających do umiaru, harmonii

¹⁰ Por. Kazimierz Ajdukiewicz, *Zagadnienia i kierunki filozofii*, wstęp Jan Woleński, wyd. 4 (Kęty–Warszawa: Wydawnictwo Antyk-Fundacja Aletheia 2004); Antoni B. Stępień, *Wstęp do filozofii*, wyd. 4 (Lublin: Wydawnictwo Naukowe KUL 2001); Mikołaj Krasnodębski, *Antropologia edukacji...*, 24–26; tenże, „Idealizm”, w: *Encyklopedia pedagogiczna XXI wieku*, Suplement, red. Tadeusz. Pilch (Warszawa: Żak 2010), 196–199.

¹¹ W artykule *Metafizyka czy ontologia?* staram się przedstawić, w jaki sposób realizm, czyli tradycja metafizyki – filozofii bytu, oraz idealizm (tradycja ontologii) determinują wychowanie i kształcenie. Por. Mikołaj Krasnodębski, „Metafizyka czy ontologia edukacji?”, *Paideia* 1 (2019), 15–45.

¹² Por. Stefan Swieżawski, *Dzieje europejskiej filozofii klasycznej* (Warszawa–Wrocław: PWN 2000); tenże, *Zagadnienie historii filozofii*, wyd. 2 (Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Semper 2004); tenże, *Byt. Zagadnienie metafizyki tomistycznej* (Lublin: Towarzystwo Naukowe KUL, Rozprawy Wydziału Historyczno-Filologicznego, Sekcja Filozoficzna 1948).

¹³ Por. Mieczysław A. Krąpiec, *Metafizyka* (Lublin: Towarzystwo Naukowe KUL 1988); Piotr Jaroszyński, *Metafizyka czy ontologia?* (Lublin: Towarzystwo Tomasza z Akwinu 2001).

¹⁴ Termin „klasyczny” oznacza: 1) „odnoszący się do starożytnej kultury greckiej (zwłaszcza okresu od V do IV w. p.n.e.) i rzymskiej (zwłaszcza od I w. p.n.e. do I w. n.e.), antyczny”; 2) „właściwy klasycyzmowi epok późniejszych, związany z kierunkami mającymi charakter nawrotu do antyku, jak renesans czy neoklasycyzm”; 3) „uznany za wzór, normę: typowy, najczęściej w znaczeniu dodatnim, doskonały”. Por. *Słownik języka polskiego*, opr. i red. Mieczysław Szymczak, t. 1 (Warszawa: PWN 1978), 926. Filozofia klasyczna powstała w starożytnej Grecji, bada ostateczne i najogólniejsze racje „wszelkiego bytu (jego istoty, przyczyn), nie jest wiedzą typu ezoterycznego; spełnia ona warunki naukowości, tzn. jest wiedzą uzyskiwaną drogą naturalnych władz poznawczych człowieka [...], ponadto ma ona charakter społecznej komunikatywności i jest intersubiektywnie kontrolowalna. Wiedza ta dotyczy wyłącznie bytu realnie istniejącego (nie potencjalnego, wyobrażonego lub pomyślanego); w zakresie poznania również natomiast jest ona nakierowana na ustalenie zasad adekwatności, względem rzeczywistości, poznania ludzkiego [...] oraz ustalenia prawdziwości lub fałszywości wniosków procesu poznawczego”. Cyt. za: L[eszek] G[awor], „Koncepcje filozofii”, w: *Mała encyklopedia filozofii. Pojęcia – problemy – kierunki – szkoły*, red. Stanisław Jędrnak (Bydgoszcz: Oficyna Wydawnicza Branta 1997), 253.

¹⁵ Cały akapit cytuję za: Krasnodębski, *Antropologia edukacji...*, s. 16–17.

i równowagi¹⁶. Tatarkiewicz uznaje za klasyczną kulturę i sztukę z czasów Peryklesa oraz całego V i IV wieku przed Chr. „Przenosząc to pojęcie – pisze – z części na całość, nazywa się niekiedy «klasyczną» całą starożytność – ale to już nie odpowiada żadnemu z dwu znaczeń tego wyrazu. Bo starożytność nie od razu była dojrzała i nie do końca była nacechowana umiarem i rozumą, miała też swoje stulecia baroku i romantyzmu”¹⁷. W przypadku historii filozofii ten wybitny historyk filozofii przyjmuje analogiczną periodyzację, za klasyczną filozofię w starożytności uznając filozofię przyrody (presokratycy) i filozofię humanistyczną (sofiści, Sokrates, sokratejskie szkoły mniejsze, Platon i Arystoteles), a zatem VI i V wiek przed Chr.¹⁸

Pomimo pewnej krytyki wydaje się, że można utrzymać stanowisko Stefana Świeżawskiego. Filozofia antyczna i średniowieczna ze względu na swoją filozofię bytu, substancjalne ujęcie rzeczywistości stanowi po dziś dzień wzór uprawiania metafizyki, jakże odmienny od modelu filozofii pokartezjańskiej i postmodernistycznej. Jako taka stanowi klasyczny wzór jej uprawiania.

3. Integralna uprawa potencjalności człowieka zadaniem klasycznej *paideia*

Filozofia klasyczna zakłada więc, że *paideia* obejmuje całego człowieka i polega na uprawie jego POTENCJALNOŚCI, a zatem istoty – formy substancjalnej i ciała. Człowiek jest „realnie istniejącym bytem jednostkowym, duchowo-cieleśnym, podmiotującym relacje, wyznaczone przez właściwości, które posiada on ze względu na swe istnienie i ze względu na swą istotę”¹⁹. Rozumienie człowieka (antropologia filozoficzna) wyznacza zatem rozumienie edukacji. Klasyczna *paideia* obejmuje istnienie osoby, wymiar duszy i ciała oraz osobowe relacje. W ten sposób *paideia* staje się wychowaniem do miłości, wolności, prawdy, dobra, suwerenności, podmiotowości wobec prawa – i o ile człowiek zechce – wychowaniem religijnym. Chrześcijańska religia nie neguje rozumu. Jak zauważa Mieczysław A. Krąpiec:

[...] religia Chrystusa otwierająca się na wartości istotnie ludzkie: prawdę, miłość i wolność, spełniające nieśmiałe marzenia i postulaty największych geniuszy świata antycznego: Platona, Arystotelesa, Cyserona, Sofoklesa, Eurypidesa... Bowiem ci wielcy twórcy przedstawiali jako najwyższy cel życia ludzkiego kontemplację – choćby chwilową – prawdy, piękną, a wielkoduszną miłość dla przyjaciół uchodziła za szczytową postawę doskonałego człowieka. Te ideały i marzenia antycznego świata pogańskiego zostały zrealizowane przez Jezusa Chrystusa, który zobowiązał

¹⁶ Por. Władysław Tatarkiewicz, *Historia estetyki*, t. 1 (Warszawa: PWN 2009), 55.

¹⁷ Tamże.

¹⁸ Zob. tenże, *Historia filozofii*, t. 1 (Warszawa: PWN 1991), 18.

¹⁹ Cyt. za: Mieczysław Gogacz, *Ku etyce chronienia osób. Wokół podstaw etyki* (Warszawa: Pallo-tinum 1991), 7. Na temat zjednoczenia duszy i ciała zob. Krasnodębski, *Dusza i ciało...*

wszystkich swoich wyznawców do codziennej praktycznej realizacji wartości, będących przedmiotem marzeń elity starożytnej. Religia chrześcijańska była zdolna wchłoniąć w siebie, jako dodatkowe przemyślenia twórców i filozofów antycznych tak Grecji, jak i Rzymu. Pojawiła się nie jako sposób życia wrogi teorii antycznych geniuszy, ale jako praktyczne spełnienie ich wzniosłych rozważań i marzeń²⁰.

Bez teologicznych polemik i sporów dotyczących natury Jezusa Chrystusa nie powstałaby teoria osoby, upowszechniona przez Boecjusza²¹. Stąd – jak piszę w *Antropologii edukacji* – owocem tej syntezy będzie opracowane w renesansie zagadnienie godności osoby ludzkiej, a następnie personalizm tomistyczny teistyczny²².

To wszystko nie pozostaje bez wpływu na koncepcje edukacji. Klasyczna *paideia* ma na celu integralną uprawę człowieka na gruncie osobowym, rodzinnym, społecznym, narodowym i państwowym²³.

4. Dlaczego klasyczna *paideia* jest wciąż aktualna i potrzebna?

Paideia (*cultura, humanitas*) jako nauka o zasadach wychowania²⁴ należy do filozofii praktycznej (zgodnie z podziałem nauk Arystotelesa). Stanowi „uzupełnienie” etyki normatywnej – stąd Jacek Woroniecki rozumiał ją jako „katolicką etykę wychowawczą” (należy tu dodać, że przymiotnik „katolicki” w języku greckim oznacza „powszechny”, czyli dla wszystkich. Katolicka etyka i pedagogika w tym sensie nie jest więc elitarna, ale egalitarna). *Paideia* jako filozofia praktyczna w punkcie wyjścia jest zależna od filozofii teoretycznej (szczególnie metafizyki, realistycznej filozofii bytu oraz antropologii filozoficznej). Metafizyka jest nauką filozoficzną, która bada realny i jednostkowy byt w przeciwieństwie do ontologii, która została

²⁰ Cyt. za: Mieczysław A. Krąpiec, *Człowiek w kulturze* (Rzym–Warszawa: Pallottinum 1990), 238–239. Należy dodać, że Krąpiec filozofię klasyczną w sensie czasowym ogranicza do greckiego i rzymskiego antyku, w filozofii średniowiecznej widząc jej twórczą kontynuację. Por. tenże, „Czym jest filozofia klasyczna”, *Roczniki Filozoficzne* 45 (1997) 1, 156–157. Znaczenie terminów *paideia*, *cultura* i *humanitas* i ich wzajemny związek omawiam w swoich pracach cytowanych powyżej.

²¹ *Persona est rationalis naturae individua substantia*. Cyt. za: Boecjusz, *De duabus naturis*, 3, w: Boecjusz, *Traktaty teologiczne* (Kęty: Wydawnictwo Antyk 2001), 70.

²² Szczególnie godne uwagi jest tu doprecyzowanie dokonane przez B. Kiereś w artykule „Problem personalizmu a pedagogika”, *Zeszyty Naukowe Szkoły Wyższej Przymierza Rodzin – Seria Pedagogiczna* 2–3 (2010–2011) 5–6, 49–79, pokazujące różne odmiany personalizmu. Zob. też: Vittorio Possenti, *Osoba nową zasadą*, przeł. Jarosław Merecki (Lublin: Polskie Towarzystwo Tomasza z Akwinu 2017); M. Opiela, *Osoba i rodzina wobec wyzwań cywilizacyjnych. Pedagogia integralnego rozwoju i edukacji w koncepcji ochrony Edmunda Bojanowskiego* (Lublin: Wydawnictwo KUL 2019).

²³ Por. Mieczysław A. Krąpiec, „Dobro wspólne”, w: *Powszechna encyklopedia filozofii*, <http://www.ptta.pl/pef/pdf/d/dobrow.pdf> (dostęp: 22.07.2019).

²⁴ Zdaniem Gogacza pedagogika jest nauką filozoficzną, ponieważ jest nauką o zasadach wychowania, a każda nauka o pryncypiach ma charakter filozofii. Por. *Podstawy wychowania* (Niepokalanów: Wydawnictwo Ojców Franciszkanów 1993), 55.

zredukowana jedynie do pojęć i ich analizy oraz do przeżywania procesu poznania. Metafizyka wpływa na koncepcje człowieka, które – jak nadmienilem – determinują teorię i praktykę edukacji. Ponadto wpływa na nią filozofia moralna. Można więc powiedzieć: jaka antropologia i etyka, taka *paideia* – edukacja.

Klasyczna antropologia dystansuje się od tzw. „błędu antropologicznego”²⁵, odrzucając materialistyczną, spirytualistyczno-platońską i wariabilistyczno-postmodernistyczną koncepcję człowieka. Powyższe koncepcje człowieka charakteryzują się tym, że traktują człowieka w sposób „wybiórczy” i niecałościowy (nieintegralny). Jeden z elementów bytowych przyjmują za cały byt (błąd *pars pro toto* – część za całość). Otrzymane na tym gruncie filozoficzne koncepcje człowieka redukuje się do poziomu materii, względnie ciała, ducha lub procesu. W materializmie człowiek staje się agregatem części, które niemal dowolnie można zastępować innymi. Obecnie marksizm kulturowy głosi, że człowiek jest pozbawiony własnej tożsamości, musi ją dopiero odkryć, nawet eksperymentując w rozpoznawaniu własnego „ja”. Istnieje tu niebezpieczeństwo zredukowania człowieka do jego popędów. Z kolei spirytualistyczno-platońska koncepcja człowieka przyjmuje, że człowiek to dusza uwięziona w ciele, posiadająca w sobie pełnię człowieczeństwa, która jest wrodzona (natywizm) i którą człowiek musi w sobie odkryć²⁶. Ostatecznie człowiek w tradycji platońsko-medio-neoplatońskiej jest rozumiany jako proces, stawanie się, realizujące się poprzez odniesienie do tego, co zostało uznane za cel (idea Dobra u Platona, Jednia u Plotyna, państwo u Marsyliusza z Padwy i Georga Wilhelma Hegla, prawo u Immanuela Kanta, ideologia lub utopia). Platonizm w różnych mutacjach jest formą aksjologii i wartościowania, ponieważ jest zbudowany na metafizyce monistycznej i dualistycznej oraz na metodzie dialektyki i apofatyki.

Powyższe koncepcje pomimo różnic (materializm *contra* spirytualizm) łączą wspólny mianownik, wspomniany wcześniej idealizm. Jak słusznie zauważył Henryk Kiereś idealizm w różnych swoich odmianach jest formą poznania poetyckiego (poetycznego), ponieważ w idealizmie nie liczy się wierność realnej rzeczywistości, ale jej kreowanie²⁷. Idealizm stąd jest wytwórczo „bogaty” i płodny, obejmując znaczną erudycję w dziejach filozofii²⁸.

²⁵ Zob. Jan Paweł II, *Centesimus annus*, nr 13, <http://www.nauczaniejp2.pl/dokumenty/wy-swietl/id/24> (dostęp: 22.07.2019); „Błąd antropologiczny”, w: *Zadania współczesnej metafizyki*, t. 5, red. Andrzej. Maryniarczyk, Katarzyna. Stępień (Lublin: Polskie Towarzystwo Tomasza z Akwinu 2003); Krasnodębski, *Antropologia edukacji...*, 23–44.

²⁶ W tradycji tej wychowanie sprowadza się do towarzyszeniu dziecku. Od sokratejskiego poszukiwania duszy i panowania nad sobą przechodzi ewolucję w kierunku naturalizmu i antypedagogiki jako następstwo założenia, że człowiek jest doskonały, „boski”.

²⁷ Por. Henryk Kiereś, *Trzy socjalizmy. Tradycja łacińska przeciwko modernizmowi i postmodernizmowi* (Lublin: Fundacja Serveri Veritatis 2000); Łukasz. Stefaniak, *Utopizm: źródła myślowe i konsekwencje cywilizacyjne* (Lublin: Wydawnictwo KUL 2011); Barbara Kiereś, *Człowiek i wychowanie...*, 62 i n.

²⁸ Zob. Mikołaj Krasnodębski, *Ideologizacja edukacji jako skutek błędu antropologicznego*, <https://www.youtube.com/watch?v=ubGRwwtFrr8&list=WL&index=17&t=0s>, od 15:47 do 01:02:20 (dostęp: 19.07.2019).

Realizm na gruncie filozofii człowieka – o czym już nadmieniałem – przyjmuje integralną i egzystencjalną strukturę bytową (ujęcie strukturalne bytu), w której wyróżnia:

Akt istnienia, który czyni czymś realnym całą wewnętrzną zawartość człowieka. Na przejawach aktu istnienia powstają osobowe relacje.

Forma – jest tym elementem w człowieku, który jest zasadą tożsamości. Ona określa cechy właściwe dla człowieka jako gatunku.

Możliwość niematerialna, która jest podstawą dla duchowości [...] człowieka, jego intelektualnego i moralnego rozwoju lub regresu. Obejmuje ona intelekt i wolę. Intelekt jest odpowiedzialny za poznanie prawdy, zaś wola za wybór dobra.

Możliwość materialna [...] to cecha związana z rozciągłością. Rozciągłość to właściwość umożliwiająca rozwój cech fizycznych takich jak: wzrost, wymiary, jakość, ruch, etc.²⁹

Jest więc to sfera cielesna człowieka z jego materialnymi władzami poznawczymi (zmysłami) i pożądczymi (uczuciami).

W praktyce oznacza to, że klasyczna *paideia* obejmuje nie tylko możliwość materialną i duchową (niematerialną), rozwijając nawyki i sprawności (cnoty). Wychowaniu i kształceniu poddaje się intelekt, wolę (czyli formę), uczucia i zmysłowe władze poznawcze człowieka z pamięcią, wyobraźnią i władzą konkretnej oceny (*vis cogitativa*) na czele. Na tym jednak nie koniec. Dzięki przejawom aktu istnienia (realność, prawda, dobro) możliwe jest nawiązanie i podtrzymywanie osobowych relacji istnieniowych (miłość, wiara – otwartość, nadzieja – zaufanie)³⁰.

Na gruncie filozofii praktycznej klasyczną *paideię* wyznacza również etyka normatywna, odmienna od etologii. Etyka tomistyczna pełni funkcję „ochrony osób”³¹, wspierając działanie moralne³² wyznaczone przez intelekt osoby i prawo naturalne. Celem ochrony jest cała osoba oraz osobowe relacje – ich nawiązanie i podtrzymywanie (stanowi to właśnie *novum* pedagogiki Mieczysława Gogacza).

²⁹ Uzupełniam tu tekst z książki: Krasnodębski, *Człowiek i paideia...*, 211.

³⁰ Por. tenże, „Teoria osobowych relacji istnieniowych jako fundament rodziny w filozofii Mieczysława Gogacza”, *Rocznik Tomistyczny* 3 (2014), 45–58.

³¹ Por. Mieczysław Gogacz, *Wprowadzenie do etyki chronienia osób* (Warszawa: B.R.J. Navo 1995).

³² Za Karolem Wojtyłą można doprecyzować, czym jest etyka normatywna, etyka opisowa (etologia) i moralność. Moralność to tyle co życie moralne, zarówno indywidualne, jak i społeczne. Nauka o moralności (etologia) nie określa, co jest dobre, a co złe. Tym zajmuje się etyka jako nauka normatywna. Moralność dokonuje opisu życia moralnego, czyli mówi o tym, co w danym środowisku lub historii uchodziło za dobro lub zło moralne. Etyka zaś „jest zbiorem twierdzeń, sądów, które jakkolwiek niewątpliwie są nastawione na to, aby kierować czynami, tym niemniej znajdują się do tych czynów w takim stosunku jak swoista teoria do samej praktyki. Przede wszystkim bowiem poszczególne czyny ludzkie mają zawsze charakter konkretny, ściśle indywidualny, a zarazem formułowane i uzasadnione w etyce mają charakter ogólny i abstrakcyjny. Powstaje problem powiązania tych ogólnych zasad z konkretnymi czynami, jeśli zasady mają je kształtować, albo też jeśli ze stanowiska tych ogólnych zasad mamy o poszczególnych czynach ludzkich wywołać osąd”. Cyt. za: Karol Wojtyła, *Elementarz etyczny* (Wrocław: Wydawnictwo Wrocławskiej Księgarni Archidiecezjalnej 1982), 13–14.

Etyka normatywna wskazuje na normy moralnego postępowania (sumienie, kontemplacja, mądrość), wynikające z rozumnej natury człowieka. Są to normy chroniące i prawidłowo rozwijające człowieka.

Wyróżnia się także etykę opisową, która jest przeciwieństwem etyki normatywnej. Etyka opisowa mówi, jak postępowali lub postępują ludzie w danym środowisku, pod określoną szerokością geograficzną. Jest zapisem, jak realizowali lub realizują normy moralne, jest więc historią postaw moralnych lub postacią socjologii³³. Stąd określa się ją mianem etologii, gdyż wskazuje na „etos” – zwyczaj postępowania³⁴. Jednak nie każdy etos może być i nie powinien być wybierany i powtarzany jako moralnie dobry (np. etos grup przestępczych). Powstaje zatem paradoks: sposób zachowania się w pewnym środowisku uznaje się zarazem za normę postępowania dla tego środowiska. Celem jest więc to, co już zostało osiągnięte. Oczywiście jest to błąd logiczny zwany „błędem zamkniętego koła”. Konsekwencją powyższego błędu jest nihilizm i relatywizm moralny³⁵. Etologię upowszechnia pozytywizm i marksizm, wykorzystując ją m.in. do walki z religią. Od tak ujętej etyki dystansuje się tomistyczna edukacja.

Etyka w ujęciu Jacka Woronieckiego jest aretologią, zmierzającą do ukształtowania w człowieku jego sprawności intelektualnych i cnót moralnych. Celem etyki i *paidei* jest ukształtowanie w człowieku sprawności, osiągnięcie wielkoduszności i świętości. Nie jest to łatwe zadanie, ale możliwe. Optymalna i pomocna jest tu cywilizacja personalistyczna. Jak napisałem w książce *Spór o rodzinę*:

[...] cywilizacja łacińska (personalistyczna) historycznie wywodzi się z rolniczej kultury rzymskiej. Zakłada uprawę intelektualno-moralną człowieka i wyrasta z rzymskiego prawa, greckiej kultury oraz chrześcijaństwa, które po upadku świata antycznego przejęło jego zdobycze. Podstawą tej cywilizacji jest monogamia, zakaz niewolnictwa i zemsty rodowej oraz niezależność Kościoła od państwa. Jest to cywilizacja oparta na osobie i dla osoby. Zakłada pierwszeństwo osoby przed państwem, personalizm, odpowiedzialność jednostki za siebie i wspólnotę, troskę o rozwój duchowy i zdrowie. Opowiada się zatem za integralnym rozwojem osoby. Cywilizacja ta sprzyja powstawaniu i zdobywaniu bogactwa, dobrobytu. Pielęgnuje etos pracy

³³ Por. Artur Andrzejuk, *Filozofia moralna w tekstach św. Tomasza z Akwinu* (Warszawa: Navo 1999), 14. Etyka opisowa nie jest zatem historią etyki, ponieważ ta wskazuje na „kształtowanie się” norm moralnych w poszczególnych szkołach filozoficznych. Etyka normatywna nie jest jednak wskazaniem na to, jak się faktycznie żyło lub żyje, lecz „szkołą” słusznego postępowania. Sugestia Artura Andrzejuka, by wprost nazywać etykę opisową – etologią, a etykę normatywną – etyką, wydaje się jak najbardziej uzasadniona. W ten sposób uniknie się ewentualnych pomyłek i nieporozumień, polegających na utożsamianiu ze sobą tych propozycji. Oczywiście nie należy lekceważyć zwyczajów i obyczajów obowiązujących w danej społeczności czy środowisku. Jednak zawsze punktem odniesienia jest dobro moralne ujęte przez rozumną naturę człowieka.

³⁴ Zob. Maria Ossowska, *Podstawy nauki o moralności* (Warszawa: Spółdzielnia Wydawnicza Czytelnik 1947).

³⁵ Relatywizm etyczny likwiduje wszelką pedagogikę, wprowadzając do wychowania nieład i brak normatywnych odniesień. Ujawnia się tu ścisły związek pomiędzy etyką i pedagogiką.

fizycznej i intelektualnej, przedsiębiorczość, podkreśla znaczenie posiadania własności prywatnej. Rozwój własności prywatnej jest możliwy dzięki odpowiedniemu i sprawiedliwemu systemowi podatkowemu. Uznaje pokój jako naturalny stan społeczny, sprzyjający rozwojowi człowieka i wspólnoty, buduje społeczeństwo obywatelskie, w którym szanuje się ubogiego zgodnie z maksymą *miser est res sacra*. Cywilizacja łacińska nawiązuje do klasycznie rozumianego piękna (*kalokagathia*), podkreśla rolę nauk humanistycznych i oświaty³⁶.

Wypracowanie wielkoduszności tożsamej z moralną doskonałością oraz świętości jest łatwiejsze we właściwej człowiekowi personalistycznej kulturze, w której chroni się osoby, podkreślając ich godność. Nie zawsze sprzyja temu kultura, w której głosi się wspomniany relatywizm, utylitaryzm, pragmatyzm, konsumpcjonizm, użycie drugiej osoby, dehumanizujące ideologie i pseudofilozofie³⁷.

5. Doskonałość skutkiem uprawy potencjalności człowieka

Zdaniem Jacka Woronieckiego:

[...] zapewne pod wpływem łacińskiego *perficere*, *perfectio* utworzyliśmy wyraz doskonałość, który oznacza stan dokonania, doprowadzenia jakiejś czynności do właściwego jej końca, celu. Doskonałe jest to, co zostało dokonane i to dokonane tak, że może sprawnie służyć do tego, do czego zostało przeznaczone. Każdą pracę uważa się za dokonaną, gdy została spełniona nie byle jak, ale tak, jak należy, tak, jak żąda cel, któremu ma służyć: wtedy mówimy, że została wykonana doskonale. Nie inaczej jest z życiem ludzkim. I ono, aby było doprowadzone do końca tak, jak należy, czyli doskonale, winno dotrzeć do celu, dla którego zostało przeznaczone; tylko wtedy będzie mogło być nazwane doskonałym³⁸.

Stąd o. Woroniecki za Akwinatą dodaje, że doskonałość nie tylko wiąże się z osiągnięciem szczęścia, ale przede wszystkim z obowiązkiem powrotu duszy człowieka do Stwórcy, który powołał ją do istnienia³⁹. Doskonałość nie może zastrzymać się wyłącznie na naturze i aretologii, ale także na łasce i życiu duchowym, które bada ascetyka i mistyka, wskazując na drogę oczyszczenia, oświecenia i zjednoczenia⁴⁰.

³⁶ Cyt. za: Mikołaj Krasnodębski, *Spór o rodzinę. Filozoficzno-cywilizacyjne fundamenty myślenia o rodzinie* (Warszawa: Szkoła Wyższa Przymierza Rodzin 2019), 61–62.

³⁷ Por. Urszula. Wolska, *Człowiek – rzecz czy osoba? Filozoficzne ujęcie człowieka jako osoby terapią dla zagubionych w płynnej ponowoczesności* (Warszawa–Radzymin: Wydawnictwo von Borowiecky 2017).

³⁸ Cyt. za: Jacek Woroniecki, *Katolicka etyka wychowawcza*, t. 2, cz. 2 (Lublin: Redakcja Wydawnictw KUL 1999), 397.

³⁹ Por. tamże, 398.

⁴⁰ Por. tamże, 404–412. Por. także: Reginald Garrigou-Lagrange, *Trzy okresy życia wewnętrznego*, przeł. Siostra T. Landy (Niepokalanów: Wydawnictwo Ojców Franciszkanów 1998) oraz prace

Problematyka doskonałości wskazuje na jej związek z *paideia*, kulturą oraz człowieczeństwem (*humanitas*), gdyż jest celem każdego bytu. Na problem ten zwrócił uwagę już Cyceon. Jak pisze Imelda Chłodna-Błach: „według Cyceona ludzka doskonałość nie polega na posiadaniu jakiejś znaczącej pozycji ani bogactwa, ale na byciu człowiekiem mądrym, wstrzemięźliwym, sprawiedliwym”⁴¹. Ostatecznie doskonałość uzyskuje swoje zwieńczenie w wielkoduszności (Arystoteles), szlachetności i świętości⁴². Jest ona związana z pracą nad sobą, rozwojem intelektualnym i moralnym. Dążenie do doskonałości jest czymś naturalnym i wynikającym z pragnienia szczęścia. Stąd aby je osiągnąć, potrzebna jest cnota, wierność prawdzie, trud i cierpliwość oraz długomyślność jako cnota wychowawcy (Woroniecki)⁴³. Doskonałość i świętość można osiągnąć dzięki znajomości ludzkiej natury, pozwalającej na jej integralny rozwój zarówno w wymiarze humanistycznym, jak i religijnym. Naturę ubogaca łaska.

Klasykzna *paideia* nie jest propozycją naiwną ani zbyt pesymistyczną czy zbyt optymistyczną. Licząc się z kondycją człowieka i jego naturą, zakłada, że musi on piętnować własne wady, a osiągnięcie doskonałości jest bardzo trudne. Trudności wynikają z samej natury człowieka oraz współczesnej kultury, która nie sprzyja kontemplacji i mądrości. Tomasz z Akwinu wymienił cztery rany ludzkiej natury po grzechu pierworodnym. Są to: słabość, nieznanomość (ignorancja), złośliwość, pożądlivość⁴⁴. Na ich skutek człowiek stracił umiar, piękno i porządek⁴⁵. Ich przywrócenie jest właśnie zadaniem klasycznej *paidei*.

6. Wnioski końcowe

Klasykzna *paideia* ma kilka aspektów wyznaczonych przez naturę bytu ludzkiego. Jej zadaniem jest integralna uprawa potencjalności człowieka, zmierzająca do doskonałości. Aspekty metafizyczny, antropologiczny, aretologiczno-moralny i personalistyczny tworzą koherentną i bogatą wizję wychowania i kształcenia. Wydaje się, że tomizm tradycyjny, mimo że spotyka się z krytyką odmiany

Gogacza z zakresu ascetyki i filozofii mistyki: *On ma wzrastać* (1965, 1973, 1975, 1990); *Błędy brata Ryszarda* (1975); *Idę śpiewając do Ciebie* (1977); *Jak traci się miłość. Esej ascetyczny* (1982); *Filozoficzne aspekty mistyki. Materiały do filozofii mistyki* (1985); *Ciemna noc miłości* (1985); *Modlitwa i mistyka* (1987); *Podstawy wychowania* (1993, s. 104–126).

⁴¹ Cyt. za: Imelda Chłodna-Błach, *Od paidei do kultury wysokiej...*, 71

⁴² Tamże, 186–187; Ewa Rutka, „Doskonałość jako kategoria pedagogiczna. Poszukiwania w obszarze pism polskich neotomistów”, *Polska Myśl Pedagogiczna* 4 (2018), 151–161.

⁴³ Por. Arkadiusz Robaczewski, „Doskonałość człowieka celem wychowania”, *Człowiek w Kulturze* 12 (1999), 31–35.

⁴⁴ Por. Tomasz z Akwinu, *Suma teologiczna*, tłum. zbiorowe pod red. Stanisław Bełcha (Londyn: Veritas 1962–1998), I–II, 85, 3.

⁴⁵ Tamże, art. 4, resp.

egzystencjalnej i konsekwentnej, wymaga docenienia na gruncie filozofii praktycznej, w tym *paidei*.

Tomistyczna *paideia* we wszystkich swoich odmianach wskazuje istotne i komplementarne aspekty, na których gruncie człowiek może osiągnąć doskonałość, a nawet świętość. Nie można jednak bagatelizować różnic wynikających z odmian tomizmu, istotnych na płaszczyźnie metafizycznej, gdyż przekładają się one na praktykę wychowania i kształcenia, na odmienne jej akcenty.

Tomistyczna pedagogika posiada również apologiczny wymiar, wyrażający się w obronie godności osoby i prawdy o niej. Broni człowieka przed postnowoczesną dekonstrukcją, marszem przez instytucje, dziewiętnasto- i dwudziestowiecznymi „izmami”⁴⁶, w tym przed neopelagianizmem i neognozą. Czerpiąc z bogactwa antyku i filozofii wieków średnich, uczy, by „poznać samego siebie” i otaczającą człowieka realną rzeczywistość. Trzeba więc przyznać rację Wojciechowi Daszkiewiczowi, który zauważa, że „sens kultury polega na doskonaleniu (aktualizacji) życia osobowego człowieka”⁴⁷.

Streszczenie: Pedagogika tomistyczna (*vel* klasyczna *vel* realistyczna) w ostatnich latach doczekała się licznych opracowań i jako taka stanowi poważną alternatywę dla wielu współczesnych nurtów wychowania. Jej atrakcyjność wynika z realizmu bytowego i poznawczego oraz negatywnego stosunku do różnej maści ideologii i utopii, również tych na gruncie edukacji. Osadza ona wychowanie i kształcenie na mocnych podstawach antropologicznych i moralnych, wskazując, że edukacja to uprawa potencjalności i człowieczeństwa człowieka. W klasycznej *paidei* wyciąga się człowieka „do góry”, kierując go do doskonałości. W ten sposób dystansuje się „kulturę” użycia, konsumpcji, utylitaryzmu, hedonizmu oraz ignorancji zgodnie z myślą Platona, że „bezmądrym życiem żyć człowiekowi nie warto” (Platon, *Obrona Sokratesa*, 38a).

Słowa kluczowe: tomizm, realizm, filozofia klasyczna, *paideia*, kultura, edukacja

Bibliografia

Człowiek w Kulturze [periodyk], 1993–.

Przyszłość Cywilizacji Zachodu [seria wydawnicza], 2008–.

Ajdukiewicz, Kazimierz. *Zagadnienia i kierunki filozofii*, wstęp Jan. Woleński, wyd. 4. Kęty–Warszawa: Wydawnictwo Antyk-Fundacja Aletheia, 2004.

Andrzejuk, Artur. *Filozofia moralna w tekstach św. Tomasza z Akwinu*. Warszawa: Navo, 1999.

⁴⁶ Por. Barbara Kiereś, „Kultura chrześcijańska wobec postmodernistycznej ideologii «anty» w pedagogice”, w: *Wychowanie chrześcijańskie między tradycją a współczesnością*, red. Alina. Rynio (Lublin: Wydawnictwo KUL 2007), 91–102.

⁴⁷ Cyt. za: Wojciech Daszkiewicz, *Byt – człowiek – kultura. Studium z filozofii kultury* (Lublin: Polskie Towarzystwo Tomasza z Akwinu 2019), 7.

- „Błąd antropologiczny”. W: *Zadania współczesnej metafizyki*, t. 5, red. Andrzej Maryniarczyk, Katarzyna. Stępień. Lublin: Polskie Towarzystwo Tomasza z Akwinu, 2003.
- Boecjusz, *Traktaty teologiczne*. Kęty: Wydawnictwo Antyk, 2001.
- Chłodna-Błach, Imelda. *Od paidei do kultury wysokiej. Filozoficzno-antropologiczne podstawy sporu o kulturę*. Lublin: Polskie Towarzystwo Tomasza z Akwinu, 2016.
- Daszkiewicz, Wojciech. *Byt – człowiek – kultura. Studium z filozofii kultury*. Lublin: Polskie Towarzystwo Tomasza z Akwinu, 2019.
- Garrigou-Lagrange, Reginald. *Trzy okresy życia wewnętrznego*, przeł. Siostra. T. Landy. Niepokalanów: Wydawnictwo Ojców Franciszkanów, 1998.
- Gogacz, Mieczysław. *Błędy brata Ryszarda*. Warszawa: Wydawnictwo Sióstr Loretanek, 1975.
- Gogacz, Mieczysław. *Ciemna noc miłości*. Warszawa: Wydawnictwo Sióstr Loretanek, 1985.
- Gogacz, Mieczysław. *Elementarz metafizyki*. Warszawa: Wydawnictwo ATK, 1987.
- Gogacz, Mieczysław. *Filozoficzne aspekty mistyki. Materiały do filozofii mistyki*. Warszawa: ATK, 1985.
- Gogacz, Mieczysław. *Idę śpiewając do Ciebie*. Warszawa: Wydawnictwo Sióstr Loretanek, 1977.
- Gogacz, Mieczysław. *Jak traci się miłość. Esej ascetyczny*. Warszawa: Wydawnictwo Sióstr Loretanek, 1982.
- Gogacz, Mieczysław. *Ku etyce chronienia osób. Wokół podstaw etyki*. Warszawa: Pallotinum, 1991.
- Gogacz, Mieczysław. *Modlitwa i mistyka*. Warszawa–Marki/Struga: Michalineum, 1987.
- Gogacz, Mieczysław. *On ma wzrastać*. Warszawa: Wydawnictwo Sióstr Loretanek, 1965, 1973, 1975, 1990.
- Gogacz, Mieczysław. *Podstawy wychowania*. Niepokalanów: Wydawnictwo Ojców Franciszkanów, 1993.
- Gogacz, Mieczysław. *Wprowadzenie do etyki chronienia osób*. Warszawa: B.R.J. Navo, 1995.
- Gryżenia, Kazimierz. *Analogia w scholastyce nowożytnej. Studium z metafizyki Franciszka Suareza*. Lublin: Polskie Towarzystwo Tomasza z Akwinu, 2019.
- Jan Paweł II, *Centesimus annus*, <http://www.nauczaniejp2.pl/dokumenty/wyswietl/id/24> (dostęp: 22.07.2019).
- Jaroszyński, Piotr. *Metafizyka czy ontologia?*. Lublin: Towarzystwo Tomasza z Akwinu, 2001.
- Kiereś, Barbara. *Człowiek i wychowanie. Od osoby do osobowości*. Lublin: Wydawnictwo KUL, 2017.
- Kiereś, Barbara. „Kultura chrześcijańska wobec postmodernistycznej ideologii «anty» w pedagogice”. W: *Wychowanie chrześcijańskie między tradycją a współczesnością*, red. Alina Rynio. Lublin: Wydawnictwo KUL, 2007.
- Kiereś, Barbara. *O personalizizm w pedagogice. Studia i szkice z teorii wychowania*. Lublin: Fundacja Servire Veritati, Instytut Edukacji Narodowej, 2009.
- Kiereś, Barbara. „Problem personalizmu a pedagogika”. *Zeszyty Naukowe Szkoły Wyższej Przymierza Rodzin – Seria Pedagogiczna* 2–3 (2010–2011) 5–6, 49–79.
- Kiereś, Barbara. *U podstaw pedagogiki personalistycznej. Filozoficzny kontekst sporu o wychowanie*. Lublin: Polskie Towarzystwo Tomasza z Akwinu, 2015.
- Kiereś, Henryk. *Trzy socjalizmy. Tradycja łacińska przeciwko modernizmowi i postmodernizmowi*. Lublin: Fundacja Serveri Veritati, 2000.
- Kostkiewicz, Janina. *Kierunki i koncepcje pedagogiki katolickiej w Polsce 1918–1939*. Kraków: Oficyna Wydawnicza „Impuls”, 2013.
- Krasnodębski, Mikołaj. *Antropologia edukacji – wybrane aporie w świetle filozofii klasycznej*. Głogów: Wydawnictwo Państwowej Wyższej Szkoły Zawodowej w Głogowie, 2018.
- Krasnodębski, Mikołaj. *Człowiek i paideia. Realistyczne podstawy filozofii wychowania*, wyd. 2. Warszawa: Wydawnictwo Szkoły Wyższej Przymierza Rodzin, 2009.
- Krasnodębski, Mikołaj. *Człowiek, jego poznanie i pożądanie w antropologii Franciszka Gabryla*, mps. Warszawa: Biblioteka UKSW, 2003.
- Krasnodębski, Mikołaj. *Dusza i ciało. Zagadnienie zjednoczenia duszy i ciała w wybranych tekstach Tomasza z Akwinu oraz w filozofii tomistycznej*. Warszawa: Navo, 2004.
- Krasnodębski, Mikołaj. „Franciszka Gabryla antropologia i teoria poznania”. *Forum Philosophicum* 8 (2003), 207–236 [w przeredagowanej wersji: „Franciszek Gabryl (1866–1914)”. W: *Tomizm*

- polski 1879–1958. *Słownik filozofów*, red. Bożena Listkowska, Tadeusz Klimski, Artur Andrzejuk, t. 1. Warszawa: Wydawnictwo von Borowiecky, 2013, 29–60].
- Krasnodębski, Mikołaj. „Idealizm”. W: *Encyklopedia pedagogiczna XXI wieku*, Suplement, red. Tadeusz Pilch. Warszawa: Żak, 2010, 196–199.
- Krasnodębski, Mikołaj. *Ideologizacja edukacji jako skutek błędu antropologicznego*, <https://www.youtube.com/watch?v=ubGRwvtFrr8&list=WL&index=17&t=0s>, od 15:47 do 01:02:20 (dostęp: 19.07.2019).
- Krasnodębski, Mikołaj. *Integralna antropologia wychowania. Filozofia wychowująca tomizmu konsekwentnego*. Białystok: Wydawnictwo Niepaństwowej Wyższej Szkoły Pedagogicznej, 2013.
- Krasnodębski, Mikołaj. „Metafizyka czy ontologia edukacji?”. *Paideia* 1 (2019), 15–45.
- Krasnodębski, Mikołaj. „Огляд польської реалістичної філософії XX століття і її зв'язок з освітою”. *Філософія освіти. Philosophy of Education*, w druku.
- Krasnodębski, Mikołaj. „Polska paideia neoscholastyczna i neotomistyczna”. W: *Mysł pedagogiczna neoscholastyki i neotomizmu*, seria wyd. *Filozofia i pedagogika*, t. 9, red. naukowa serii wyd.: Andrzej Murzyn, red. naukowa t. 9: Mikołaj Krasnodębski, Warszawa: Szkoła Wyższa Przymierza Rodzin, 2014, 23–25.
- Krasnodębski, Mikołaj. „Polska paideia neotomistyczna w perspektywie odmian tomizmu”. W: *Úloha osobnosti a instituce v rozvoji vzdělanosti v evropském kontextu (Prezentace školství a vzdělanosti)*, red. Naděžda Pelcova, Tomáš Kasper, Sławomir Sztobryn. Praha: Univerzita Karlova v Praze. Nakladatelství Karolinum, 2013, 207–220.
- Krasnodębski, Mikołaj. „Prawda i pewność w Noetyce Franciszka Gabryła (1866–1914)”. W: *Philosophia vitam alere. Prace dedykowane Profesorowi Romanowi Darowskiemu SJ*, red. Stanisław Ziemiański. Kraków: Wydawnictwo WAM, 2005, 261–277.
- Krasnodębski, Mikołaj. *Spór o rodzinę. Filozoficzno-cywilizacyjne fundamenty myślenia o rodzinie*. Warszawa: Szkoła Wyższa Przymierza Rodzin, 2019.
- Krasnodębski, Mikołaj. „Teoria osobowych relacji istnieniowych jako fundament rodziny w filozofii Mieczysława Gogacza”. *Rocznik Tomistyczny* 3 (2014), 45–58.
- Krasnodębski, Mikołaj. „Tomizm”. W: *Encyklopedia pedagogiczna XXI wieku*, t. 6, red. Tadeusz Pilch. Warszawa: Żak, 2007, 705–712.
- Krasnodębski, Mikołaj. „Zagadnienie pożądania w antropologii Franciszka Gabryła (1866–1914)”. *Studia Philosophiae Christianae* 39 (2003) 2, 328–349.
- Krąpiec, Mieczysław A. *Człowiek w kulturze*. Rzym–Warszawa: Pallottinum, 1990.
- Krąpiec, Mieczysław A. „Czym jest filozofia klasyczna”. *Roczniki Filozoficzne* 45 (1997) 1, 156–165.
- Krąpiec, Mieczysław A. „Dobro wspólne”. W: *Powszechna encyklopedia filozofii*, <http://www.ptta.pl/pef/pdf/d/dobrow.pdf> (dostęp: 22.07.2019).
- Krąpiec, Mieczysław A. *Metafizyka*. Lublin: Towarzystwo Naukowe KUL, 1988.
- Mała encyklopedia filozofii. Pojęcia – problemy – kierunki – szkoły*, red. Stanisław Jedynak. Bydgoszcz: Oficyna Wydawnicza Branta, 1997.
- Opiela, Maria. *Osoba i rodzina wobec wyzwań cywilizacyjnych. Pedagogia integralnego rozwoju i edukacji w koncepcji ochrony Edmunda Bojanowskiego*. Lublin: Wydawnictwo KUL, 2019.
- Ossowska, Maria. *Podstawy nauki o moralności*. Warszawa: Spółdzielnia Wydawnicza Czytelnik, 1947.
- Possenti, Vittorio. *Osoba nową zasadą*, przeł. Jarosław Merecki. Lublin: Polskie Towarzystwo Tomasz z Akwinu, 2017.
- Robaczewski, Arkadiusz. *Doskonałość człowieka celem wychowania. Człowiek w Kulturze* 12 (1999), 31–35.
- Rutka, Ewa. „Doskonałość jako kategoria pedagogiczna. Poszukiwania w obszarze pism polskich neotomistów”. *Polska Mysł Pedagogiczna* 4 (2018), 151–161.
- Słownik języka polskiego*, opr. i red. Mieczysław Szymczak. Warszawa: PWN, 1978.
- Sobczak, Sławomir. *Celowość wychowania. Tomistyczne podstawy teleologii wychowania*. Warszawa: Navo, 2000.

- Stefaniak, Łukasz. *Utopizm: źródła myślowe i konsekwencje cywilizacyjne*. Lublin: Wydawnictwo KUL, 2011.
- Stępień, Antoni B. *Wstęp do filozofii*, wyd. 4. Lublin: Wydawnictwo Naukowe KUL, 2001.
- Świeżawski, Stefan. *Byt. Zagadnienie metafizyki tomistycznej*. Lublin: Towarzystwo Naukowe KUL, Rozprawy Wydziału Historyczno-Filologicznego, Sekcja Filozoficzna, 1948.
- Świeżawski, Stefan. *Dzieje europejskiej filozofii klasycznej*. Warszawa–Wrocław: PWN, 2000.
- Świeżawski, Stefan. *Zagadnienie historii filozofii*, wyd. 2. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Semper, 2004.
- Tatarkiewicz, Władysław. *Historia estetyki*. Warszawa: PWN, 2009.
- Tatarkiewicz, Władysław. *Historia filozofii*. Warszawa: PWN, 1991.
- Tomasz z Akwinu. *Suma teologiczna*, tłum. zbiorowe pod red. Stanisław Bełcha, t. 1–35. Londyn: Veritas, 1962–1998.
- Wojcieszek, Krzysztof Andrzej. *Na początku była rozpacz. Antropologiczne podstawy profilaktyki*. Kraków: Rubikon, 2005.
- Wojtyła, Karol. *Elementarz etyczny*. Wrocław: Wydawnictwo Wrocławskiej Księgarni Archidiecezjalnej, 1982.
- Wolska, Urszula. *Człowiek – rzecz czy osoba? Filozoficzne ujęcie człowieka jako osoby terapią dla zagubionych w płynnej ponowoczesności*. Warszawa–Radzymin: Wydawnictwo von Borowiecky, 2017.
- Woroniecki, Jacek. *Katolicka etyka wychowawcza*. Lublin: Redakcja Wydawnictw KUL, 1999.